

مطالعه تطبیقی ساختار طرح لچک و ترنج قالی‌های جمهوری آذربایجان و قشای‌های فارس

عباس ایزدی* مهناز شایسته‌فر**

چکیده

لچک و ترنج از جمله طرح‌هایی است که همانند سایر مناطق روی قالی‌های جمهوری آذربایجان و قشای‌های فارس نقش بسته است؛ قالی‌های این دو حوزه به لحاظ ساختار این نوع طرح، دارای شباهت‌ها و تفاوت‌هایی با یکدیگرند. مطالعه ویژگی‌های ساختاری یادشده می‌تواند علاوه بر آشنایی با نحوه طراحی قالی‌های لچک و ترنج این مناطق، به شناسایی و ارزیابی هرچه بهتر ویژگی‌های بصری قالی‌های آنها نیز یاری رساند. در این تحقیق که با هدف شناسایی و معرفی ویژگی‌های ساختاری طرح لچک و ترنج قالی‌های این دو منطقه صورت پذیرفته، تلاش شده تا به این سؤال اساسی پاسخ دهد: تأثیرپذیری احتمالی ساختار لچک و ترنج قالی‌های قشای‌های فارس از لچک و ترنج قالی‌های جمهوری آذربایجان در کدام بخش از ساختار این نوع طرح، بیشتر نمود یافته است. به همین منظور در این پژوهش که به روش توصیفی - تطبیقی انجام شده و اطلاعات آن به شیوه کتابخانه‌ای جمع‌آوری گردیده است، با انتخاب نمونه‌هایی از هریک از مناطق یادشده که به لحاظ ساختار، تطبیق‌پذیری بیشتری با یکدیگر داشته‌اند، پنج نمونه قالی و در مجموع ده نمونه انتخاب و مورد تطبیق و ارزیابی قرار گرفت. مطالعه نمونه‌های انتخابی نشان داد، با وجود برخی تفاوت‌ها میان ساختار طرح لچک و ترنج در دو حوزه مورد بررسی، شباهت‌های چشمگیری به لحاظ ساختار میان آنها وجود دارد. این شباهت‌های ساختاری دربردارنده طرح ترنج، تعداد، شکل و نوع ترنج‌ها، ساختار طرح لچک، شکل و نوع لچک‌ها و هماهنگی میان طرح لچک و ترنج به لحاظ شکل، اندازه و نقش‌مایه‌های موجود در آنهاست که میان قالی‌های دو منطقه مشاهده می‌گردد.

کلیدواژگان: قالی، قالی‌های جمهوری آذربایجان، قالی‌های قشای‌های فارس، طرح لچک و ترنج.

مقدمه

قالی‌بافی از جمله مهم‌ترین هنرهای مشترک میان مردم جمهوری آذربایجان و قشقایی‌های فارس است که برای نقش‌اندازی بر روی این قالی‌ها از طرح‌های متنوعی استفاده شده است. یکی از این طرح‌ها، لچک‌وترنج است که نوع طراحی لچک‌وترنج و ساختار این نوع طرح روی قالی‌های مناطق مختلف جمهوری آذربایجان و قشقایی‌های فارس، ویژگی‌های مخصوص به خود دارد. بررسی این ویژگی‌ها مورد توجه پژوهش حاضر است.

از مهم‌ترین دلایل انتخاب این دو حوزه و مقایسه ساختار طرح لچک‌وترنج آنها با یکدیگر، برخی ویژگی‌های مشترک فرهنگی و تاریخی میان این دو حوزه است که این احتمال را به وجود آورده که بر هنر آنها و به طبع روی قالی‌بافی آنها نیز تأثیراتی گذاشته است. این ویژگی‌های مشترک به طور کلی در قسمت‌هایی از فرهنگ مادی و معنوی، خود را نشان می‌دهد؛ داستان‌ها، مراسم، زبان، آهنگ‌ها و درکل، موسیقی و ترانه‌ها را می‌توان بخشی از آنها دانست.

این تحقیق که با هدف شناسایی و معرفی شباهت‌ها و تفاوت‌های ساختاری طرح لچک‌وترنج قالی‌های جمهوری آذربایجان و قشقایی‌های فارس صورت پذیرفته، درصدد پاسخ‌دادن به این پرسش است که شباهت‌های ساختاری طرح لچک‌وترنج قالی‌های دو منطقه در کدام بخش از ساختار این نوع طرح، بیشتر قابل مشاهده است. علاوه بر این، ویژگی‌های اصلی این طرح در هر کدام از مناطق یادشده و وجه تمایز ساختار این طرح در قالی‌های آنها کدام‌اند؟ فرضیه این است که ساختار طرح لچک‌وترنج قالی‌های قشقایی‌های فارس، از ساختار این نوع طرح در قالی‌های جمهوری آذربایجان تأثیر پذیرفته است. برخی شباهت‌هایی که در ساختار طرح لچک‌وترنج قالی‌های این دو منطقه مشاهده می‌شود، سبب ضرورت پژوهش حاضر و تقویت فرضیه مذکور گردیده است. براین اساس و برای یافتن پاسخ سؤال موردنظر، نمونه‌هایی از قالی‌های سده‌های نوزدهم و بیستم جمهوری آذربایجان و قشقایی‌ها، انتخاب شدند و مورد تطبیق قرار گرفتند.

پیشینه پژوهش

از جمله مطالعاتی که روی قالی‌های جمهوری آذربایجان صورت گرفته، کتاب "قالی‌های شرقی" است که در آن نگارنده، قالی‌های مناطق مختلف آذربایجان همچون شیروان، کوبا، قزاق، قره‌باغ و گنجه را به لحاظ نوع نقش‌مایه‌ها و رنگ‌آمیزی بررسی کرده، ویژگی‌های هر کدام از این مناطق را ذکر و گاه به تأثیرپذیری بافندگان و قالی‌بافی برخی مناطق

مانند شیروان و قره‌باغ در آذربایجان از نمونه قالی‌های ایرانی پرداخته و حتی به احتمال اینکه بافندگان قالی‌های کوبایی، ایرانی بوده باشند، اشاراتی کرده است (Hawley, 1970: 203-225).

از مهم‌ترین پژوهش‌ها در زمینه قالی‌های قشقایی‌های فارس نیز، می‌توان به «دست‌بافت‌های عشایری و روستایی فارس» نوشته سیروس پرهام (۱۳۷۰) اشاره کرد که به ویژگی‌های قالی‌بافی مناطق مهم قشقایی‌ها از جمله شش‌بلوکی‌ها و کشکولی‌ها پرداخته و بافته‌های مهم آنها، انواع نقش‌مایه‌ها و رنگ‌آمیزی این قالی‌ها و ویژگی‌هایشان را برشمرده است. از طرف دیگر، برخی منابع به ارتباط میان قشقایی‌ها و مردم آذربایجان اشاراتی نموده‌اند. «برخی، قشقایی‌ها را از نژاد ترک می‌دانند. این روایت می‌تواند پذیرفته باشد، زیرا لهجه قشقایی‌ها شبیه به اهالی جنوب ترکیه است و آذربایجان و شمال قفقاز به این لهجه سخن می‌گویند» (ترز، ۱۳۷۶: ۲۰۳). از دیگر ویژگی‌های مشترک می‌توان به برگزاری مراسم نوروز (سفیدگر شهنقی، ۱۳۸۵: ۴۶-۳۱)، ترانه‌های فولکلوریک (شفقی، ۱۳۵۴: ۴۴۰ و ۴۴۱ و نصیری طیبی، ۱۳۸۸: ۶۷)، داستان‌های ادبی و آهنگ‌های مشترک میان قشقایی‌ها و مردم جمهوری آذربایجان (کیانی، ۱۳۷۶: ۳۹۷؛ کیانی، ۱۳۷۷: ۲۱۴) و گروهی موسوم به عاشیق‌ها (رضاقلی‌زاده، ۱۳۹۰)، اشاره نمود.

پژوهش حاضر می‌کوشد با در نظر گرفتن اشتراکات فرهنگی یادشده، برخی اشتراکات هنری؛ همچون ساختار طراحی را در گونه‌ای زمینه مهم هنری یعنی قالی‌بافی دو منطقه بررسی نماید.

روش پژوهش

این تحقیق از نوع تاریخی است. روش آن، توصیفی-تطبیقی و شیوه جمع‌آوری اطلاعات، کتابخانه‌ای است. روش نمونه‌گیری از نوع غیراحتمالی و از میان نمونه‌های دردسترس بوده است. در ارتباط با نمونه‌قالی‌های مورد استفاده به دلایلی که خواهد آمد، نگارندگان به انتخاب پنج قالی از هر منطقه کفایت نموده‌اند. دلیل اول، محدود بودن نمونه‌قالی‌های لچک‌وترنج قرن‌های نوزدهم و بیستم مناطق ذکر شده به صورت مکتوب بوده است تا بتوان به قدمت و اصالت آنها اطمینان داشت و دلیل دوم، انطباق‌پذیری قالی‌های دو منطقه با یکدیگر بوده است. براین اساس، از میان نمونه‌قالی‌های جمهوری آذربایجان و قشقایی‌های فارس، از هر حوزه پنج نمونه و در مجموع ده نمونه قالی انتخاب شدند و مورد تطبیق قرار گرفتند. از محدودیت‌هایی که نگارندگان در انتخاب نمونه‌ها داشتند،

پیشینه قالی‌بافی در آذربایجان

قالی‌بافی، شایع‌ترین هنر مردمی آذربایجان به‌شمار می‌رود. اکتشافات باستان‌شناسی و تاریخی، نشان‌دهنده ریشه قدیمی قالی‌بافی در زمان‌های قدیم از جمله در عصر برنز است. هرودوت^۴ کلودیو بطلمیوس^۵ و زنفون^۶ و دیگر مورخان باستان از وجود قالی‌بافی در آذربایجان خبر داده‌اند. در عصر ساسانی (قرن ۳ تا ۷م)، قالی‌بافی در آذربایجان در حال توسعه بود و قالی‌هایی با نخ‌های ابریشم و ابریشم - طلایی تولید می‌شدند (www.azcarpetmuseum.az).

قبل از انقلاب آذربایجان، قالی‌های این منطقه عمدتاً به‌دست افراد خاص در خانه‌ها تولید می‌شدند. شست‌وشو، شانه‌زنی، نخ‌ریسی و رنگ‌ریزی پشم، به تلاش زیاد بافندگان زن و خانواده‌های آنها نیاز داشت. به‌طور کلی می‌توان قالی‌بافی در آذربایجان پیش از انقلاب را به چهار دوره تقسیم نمود: دوره اول مربوط به قالی‌های ممتاز و باکیفیتی بود که در کارگاه‌های درباری تولید می‌شدند؛ دوره دوم که در عصر نظام دهقانی بود، قالی‌هایی به‌دست دهقانان در کارگاه‌های روستایی برای اربابان ملوک‌الطوایفی تولید می‌شد؛ دوره سوم مربوط به قالی‌های ربع آخر قرن نوزدهم است که در کارخانه‌های بزرگ و متوسط، قالی‌هایی به‌ترتیب برای اشراف و توده مردم تولید می‌شدند و دوره چهارم، مربوط به قالی‌هایی است که برای استفاده شخصی و یا بخشی از جهیزیه بودند و عمدتاً در حراج، به دلالت و قالی‌فروشان می‌رسیدند. براساس سنت آذربایجانی، به دختری که توانایی قالی‌بافی نداشت، احترام کمی می‌گذاشتند. اما دخترانی که در قالی‌بافی استاد بودند مورد احترام واقع می‌شدند و مورد محبت همسرانشان بودند. خانواده‌های آذربایجان چه فقیر و چه غنی، به دلایل مختلف همچون زندگی روزانه یا بخشی از جهیزیه یا به‌عنوان هدیه و یا برای حراج، قالی‌هایی را تولید کرده‌اند (Azadi et al., 2001: 45-47).

مناطق قالی‌بافی آذربایجان و ویژگی‌های آنها

قالی‌های مناطق مختلف جمهوری آذربایجان دارای ویژگی‌های منحصر به فردی است که آشنایی با آنها به شناسایی هرچه سریع‌تر این قالی‌ها منجر می‌گردد. در ادامه به معرفی برخی از این مناطق خواهیم پرداخت.

از مهم‌ترین مناطق قالی‌بافی جمهوری آذربایجان می‌توان به شیروان^۷ اشاره نمود. قالی‌های این منطقه که نمونه‌هایی از آنها را در تصویرهای ۱ و ۲؛ جدول ۱ می‌بینیم، عمدتاً بلند، باریک و دارای چندین نقش مایه ترنج هستند که مطابق سلیقه مصرف‌کنندگان قفقازی تولید می‌شوند. قالی‌های این

آن بود که اولاً برخی از آنها به‌لحاظ صوری در قالب طرح لچک و ترنج قرار نمی‌گرفتند که به‌ناچار قابل استفاده نبودند؛ ثانیاً برای انتخاب نمونه‌ها باید از منبعی معتبر استفاده می‌شد تا بتوان به نتایج تحقیق استناد نمود. از این‌رو نگارندگان با دقت نظر، نمونه‌هایی متعلق به قرن‌های نوزدهم و بیستم را از دو حوزه انتخاب کرده‌اند و با یکدیگر تطبیق داده‌اند.

آذربایجان در گذرگاه تاریخ

سرزمینی که کمتر از یک قرن پیش، جمهوری آذربایجان شوروی نامیده شده است، در روزگار باستان، آلبانیا یا اران نام داشته و فقط زمانی نام جعلی آذربایجان بر آن نهاده شد که دولتی به نام مساوات در قفقاز به‌وجود آمد. در دوره سلجوقیان، مناطق آذربایجان، شیروان، ارمنستان و گرجستان جزو متصرفات ایران بوده است. در دوره تیموری، تیمور بر ایران از جمله آذربایجان و قفقاز حاکم گردید و متعاقب آن قراقویونلوها^۱ و آق‌قویونلوها^۲ که هم‌نژاد ترکمانان غز بودند، در آذربایجان به‌قدرت رسیدند. در دوران ضعف صفویان که هم‌زمان با به‌قدرت رسیدن پطرکبیر بود، آلبانیای قفقاز تحت تصرف روسیه قرار گرفت تا اینکه در عصر قاجار و براساس معاهده گلستان، ایالات و شهرهایی که به حکومت ایران تعلق داشت، به روسیه واگذار شد (وزارت امور خارجه، ۱۳۷۲: ۵۹-۵۳).

در قرن بیستم نیز آذربایجان شاهد تحولاتی بوده که در وضعیت فعلی این کشور نقش اساسی ایفا نموده است. در ۲۸ ماه مه سال ۱۹۱۸م، پس از فروپاشی امپراطوری روسیه تزاری، در قلمرو آذربایجان، جمهوری دموکراتیک آذربایجان تأسیس شد. در سال ۱۹۲۰م، روسیه شوروی، اراضی جمهوری آذربایجان را اشغال و در آن حکومت شوروی را تأسیس کرد؛ تا اینکه در ۱۸ نوامبر ۱۹۹۱م، پس از ۷۱ سال مجدداً در آذربایجان حکومت جمهوری مستقل به‌وجود آمد و به عضویت سازمان ملل متحد درآمد (امیراحمدیان، ۱۳۸۲: ۲). در واقع در سال ۱۹۱۸م، در سرزمینی که هیچ‌گاه به‌نام آذربایجان شهرت نداشت، حکومتی موسوم به آذربایجان اعلان موجودیت کرد. طولی نکشید با آذربایجان نامیده‌شدن مناطق شمالی ارس، آذربایجان واقعی یعنی شمال غرب ایران نیز نیمه جدا شده جمهوری آذربایجان و به‌تدریج، آذربایجان جنوبی نام گرفت. حال آنکه براساس داده‌ها و مستندات تاریخی و جغرافیایی، ولایات باکو، گنجه، شیروان، تالش و... هیچ‌گاه آذربایجان نام نداشته است (بیات، ۱۳۷۵: ۳۲). بدین ترتیب، آلبانیا یا اران تاریخی در دوره معاصر، آذربایجان نامیده شد.

حوزه، مناطقی همچون ماراسالی، باکو و شهرها و روستاهای محلی دیگری که بزرگ‌ترین قالی‌ها را از باکو وارد می‌کنند، دربرمی‌گیرد. صرف‌نظر از ظاهر یا نقش این قالی‌ها، قالی‌های قدیمی شیروان، مملو از رنگ‌های درخشان، نمادپردازی‌های مهم و جزئیات فراوانی است که غنای سبک‌پردازی آنها را به‌نمایش می‌گذارد (www.nazmialantiquerugs.com).

از آنجایی که شیروان در دوره‌هایی تحت سلطه ایرانیان بوده، از شیوه بافندگان ایرانی نیز تأثیر پذیرفته است که این امر در شکل گل و برگ‌هایی که بسیار تکرار شده‌اند، قابل‌مشاهده است. در بعضی نمونه‌های قدیمی قالی شیروان، تزیینات، بخش عظیمی از زمینه را پوشش می‌دهد. زمینه اکثر قالی‌ها با ترنج‌های بزرگ و ستاره‌ای‌شکل که در آنها تمایل به سادگی در طرح و جزئیات است، به‌چشم می‌خورد. رنگ‌ها عمدتاً آبی، قرمز و عاجی هستند و از گره ترکی استفاده می‌شود. کوبا^۸ از دیگر مناطق مهم قالی‌بافی جمهوری آذربایجان است که برای یک دوره طولانی قبل از معاهده گلستان و در سال ۱۸۱۳م (۱۱۹۱ش)، تأثیر ایران در این ناحیه چشم‌گیر بوده است؛ احتمال دارد که قدیمی‌ترین قالی‌هایی که اکنون از کوبا موجودند، کار بافندگان ایرانی باشد. چنان‌که یکی از نقش‌هایی که بدون شک نشان‌دهنده تأثیرات ایرانی است، ترنجی بیضی‌شکل با خطوط موج و طلایی رنگ است. تصویر ۴؛ جدول ۱ نمونه‌ای از قالی‌های منطقه کوبا را نشان می‌دهد. منطقه مهم دیگر در قالی‌بافی جمهوری آذربایجان، قزاق (کَزاک)^۹ است که گاهی زمینه قالی‌های آن به سه قاب افقی تقسیم می‌شود؛ در تمام بخش‌های آن به‌جز طرح ساده‌ای که به لبه‌های قالی وصل شده‌اند، سایر بخش‌ها مسطح‌اند. به‌طور کلی، قالی‌های این منطقه بازتاب علاقه قبیله‌ای آنها به نقوش بزرگ‌اندازه است؛ به‌طوری‌که گاه، قالی‌هایی با زمینه‌هایی مشاهده می‌گردد که دربردارنده هشت‌ضلعی‌هایی تاحدی کشیده و باریک به همراه نقوشی کوچک‌تر است که داخل آنها کار شده‌اند. تصویر ۵؛ جدول ۱، نمونه‌ای از قالی‌های منطقه قزاق را نشان می‌دهد. در منطقه قره‌باغ^{۱۰} که در میان مناطق قالی‌بافی قفقاز، بیشترین تأثیر را از قالی‌بافی ایران برده است (Hawley, 1970: 203-225) سطح قالی‌ها عمدتاً با ترنج‌های پیوسته و ناپیوسته بزرگی که در سطح زمینه تکرار شده‌اند و نقوش کوچک‌تری که به‌طور منظم در کنار هم آمده‌اند، تزیین شده است. تصویر ۳؛ جدول ۱، نمونه‌ای از قالی‌های منطقه قره‌باغ را نشان می‌دهد.

گنجه^{۱۱} از دیگر مناطق مهم قالی‌بافی جمهوری آذربایجان

است که نمونه‌های آن معمولاً طرح منحصر به فردی ندارند و نوارهایی مورب‌شکل و گاه لوزی‌های بزرگی که به کمک قلاب‌هایی قفل شده‌اند، زمینه قالی را زینت می‌دهند.

قشقایی‌های فارس

قشقایی‌ها، مجموعه‌ای از طوایف ترک‌زبان و شیعه‌مذهب در جنوب ایران هستند که تا یک‌صد سال قبل عمدتاً حرفه‌شان دام‌پروری بوده است (شیبانی و همکاران، ۱۳۹۰: ۵). در میان قشقایی‌ها، شش طایفه بزرگ وجود دارد: عمله، دره‌شوری، شش‌بلوکی، فارسیمدان، کشکولی بزرگ و کشکولی کوچک. منطقه ییلاقی این ایل در شمال استان فارس، جنوب استان اصفهان و بخشی از استان چهارمحال و بختیاری و مناطق قشلاقی آن در جنوب استان فارس، شرق استان خوزستان و قسمت‌هایی از استان کهگیلویه و بویراحمد و بوشهر است (مرکز آمار ایران، ۱۳۶۵: ۱۷). بعضی از تیره‌های ایل قشقایی در ایران حضوری هزار ساله دارند و سابقه آنان به زمان سلطان محمود غزنوی و سرآغاز مهاجرت اقوام ترک‌زبان به ایران می‌رسد. با مهاجرت بیشتر طوایف مزبور، در زمان سلجوقی‌ها نیز بعضی از تیره‌هایی که امروزه در میان قشقایی‌ها حضور دارند، در جنوب ایران مستقر شدند (پیمان، ۱۳۴۷: ۷-۵). در زمان قاجاریه بود که ایل قشقایی به‌تدریج خود را مهم‌ترین واحد کوچ‌نشین فارس و یکی از ایلات مهم کشور مطرح ساخت (شهبازی، ۱۳۶۹: ۷۳).

طایفه شش‌بلوکی، بزرگ‌ترین و ثروتمندترین طایفه ایل قشقایی و دارای ۶۰۰۰ خانوار است که محل زندگی آنها منطقه چفته‌دانگه (مسیر عبور: کوشک زرد؛ کوه سفید و نمادان) است (ترز، ۱۳۷۶: ۲۰۳). شش‌بلوکی‌ها، بزرگ‌ترین طایفه قالی‌باف قشقایی هستند که از بیست و چند تیره آن، هشت تیره به کار بافندگی اشتغال داشته‌اند یا دارند و معروف‌ترین آنها هیبت‌لو، عرب‌چرپانلو، کوهی و دوقزلو است. بیشتر دست‌بافته‌های قشقایی نزدیک به دوپنجم از این طایفه است (پرهام، ۱۳۷۰: ۷۷). کشکولی‌ها مهم‌ترین طایفه قالی‌باف این ایل هستند و کمتر از یک‌دهم دست‌بافته‌های ایل قشقایی از آن آنهاست (همان).

از انواع نقش‌پردازی در قالی‌های قشقایی می‌توان از دو نوع نقش‌های اشکالی و نقش‌های منظم و به‌هم‌پیوسته نام برد. ویژگی اساسی نقش اشکالی در هندسی‌بودن نگاره‌ها و نامتقارن‌بودن نقش‌پردازی و فقدان قرینه‌سازی و ذهنی‌باف‌بودن نقوش است. نوع دوم یعنی نقوش منظم و به‌هم‌پیوسته، نمایانگر نظم و ترتیب و تعادلی است که بیشتر با شهرنشینی و هنر شهری سازگار است (همان):

- **هماهنگی لچک و ترنج**؛ منظور آن است که اولاً: آیا لچک‌ها به لحاظ شکل کلی و فارغ از نقوش موجود در آنها، یک چهارم ترنج‌هایشان هستند یا خیر؟ ثانیاً: شکل حاصل از مجموع لچک‌ها چه نسبتی با ترنج‌های میانی به لحاظ اندازه برقرار می‌نماید. ثالثاً: آیا نقوش مشترکی در لچک‌ها و ترنج (ها) وجود دارد یا خیر؟

مطالعه طرح لچک و ترنج قالی‌های جمهوری آذربایجان و قشقایی‌های فارس

در ادامه، به بررسی ساختار طرح‌های لچک و ترنج قالی‌های جمهوری آذربایجان و قشقایی‌های فارس خواهیم پرداخت. روش بررسی به این صورت است که ابتدا هر کدام از نمونه‌های جمهوری آذربایجان و بعد از آن، قشقایی‌ها به صورت جداگانه و براساس ساختار طرح ترنج به لحاظ تعداد، شکل و نوع ترنج، ساختار طرح لچک به لحاظ شکل و نوع لچک و هماهنگی لچک و ترنج به لحاظ هماهنگی در شکل، اندازه و نقش، بررسی خواهند شد. سپس ویژگی‌های کلی طرح‌های لچک و ترنج هر منطقه استخراج و براساس این ویژگی‌ها، نمونه‌های دو منطقه، مورد تطبیق قرار خواهند گرفت.

طرح‌های لچک و ترنج قالی‌های جمهوری آذربایجان

نمونه‌های قالی‌های جمهوری آذربایجان از مناطق شیروان، قره‌باغ، کوبا و قزاق انتخاب و سعی شده است تا با انتخاب این نمونه‌ها از مناطق مختلف، نگاهی جامع به قالی‌های این حوزه صورت پذیرد. مشخصات قالی‌های جمهوری آذربایجان در جدول ۲ آمده است. تصاویر این قالی‌ها به همراه اطلاعاتی که براساس جدول ۲ به دست آمده، در جدول ۱ دیده می‌شود. با توجه به موارد مطرح شده، می‌توان ویژگی‌های طرح‌های لچک و ترنج قالی‌های جمهوری آذربایجان را مطابق جدول ۳، بدین صورت برشمرد:

۱. حداقل یک ترنج و حداکثر چهار ترنج در زمینه قالی‌ها وجود دارد؛
۲. شکل غالب این ترنج‌ها، هشت ضلعی و شش ضلعی است؛
۳. شکل غالب لچک‌ها، پنج ضلعی و نوع غالب آنها ناپیوسته است؛
۴. شکل لچک‌ها و ترنج (ها) در بیشتر نمونه‌ها با هم هماهنگی دارد؛
۵. در بیشتر نمونه‌ها، اندازه مجموع لچک‌ها، مساوی یا بزرگ‌تر از ترنج قالی‌هاست؛
۶. در بیشتر نمونه‌ها، نقوش موجود در لچک‌ها و ترنج (ها) با یکدیگر هماهنگی ندارند.

۱۴۴-۹۵). قالی‌های شش‌بلوکی‌ها عمدتاً از نوع اول، یعنی نقش‌های اشکالی است که معمولاً زمینه قالی‌های آنها با نقوش فراوان و متعددی تزیین شده است. در مقابل، بررسی نمونه‌های کشکولی نشان می‌دهد که نقوش آنها بیشتر از نوع دوم یعنی نقوش منظم و به هم پیوسته است.^{۱۲}

طرح لچک و ترنج

آنچه به طور معمول در قالی با عنوان طرح لچک و ترنج یاد می‌شود، نقشی مرکزی به عنوان ترنج و لچک‌های چهارگانه‌ای است که در چهار گوشه قالی می‌آید و معمولاً به لحاظ شکل، با نقش مرکزی یعنی ترنج ارتباط می‌یابد. به طور قطع مشخص نیست که این طرح برای اولین بار در کدام هنرها به کار رفته است. برخی معتقدند که از این طرح ابتدا در هنر کتاب‌آرایی استفاده شده است و سپس قالی‌باغان آن را اقتباس کرده‌اند (یساولی، ۱۳۷۰: ۹۲؛ آذرپاد و حشمتی‌رضوی، ۱۳۷۲: ۳۶۴). نبود نمونه‌های قالی‌ای که متعلق به قبل از دوره صفوی و با طرح لچک و ترنج باشد، این نظر را تأیید قوت می‌بخشد. براساس یافته‌های محققین، ترنج تا قبل از دوره صفوی به شکل حوض در طرح‌های گلستان وجود داشته که ابتدا به صورت چندحوضی در طول قالی متعدد بوده و شکل غالب آن نیز سه حوضی بوده که بعدها به یک حوض مرکزی تبدیل شده است. در واقع نقش ترنج در ادامه اعتقادات اسطوره‌ای و نمادین گلستان و حوض شکل گرفته، اما تکامل آن به شکل امروزی در اصل انعکاس ذهنیت، اندیشه و آرزوهای هنرمند مسلمان ایرانی در تجلی باغ بهشت و فضایی روحانی بوده است (میرزاآیینی و بصام، ۱۳۹۰: ۱۴-۹).

برخی اصطلاحات طرح لچک و ترنج

چندین اصطلاحی که در پژوهش حاضر به طور مکرر از آنها استفاده خواهیم کرد، عبارت‌اند از:

- **ترنج‌های پیوسته**؛ ترنج‌هایی است که ضمن قرارگیری در کنار هم، به یکدیگر متصل هستند.
- **ترنج سراسری**؛ تک‌ترنجی است که به لحاظ شکل و نحوه قرارگیری، بخش وسیعی از زمینه قالی را دربر گرفته است.
- **لچک‌های دوبه‌دو، به هم پیوسته**؛ لچک‌های جفتی در امتداد طول قالی است که با کمک طرح‌هایی به یکدیگر اتصال یافته‌اند.
- **لچک‌های ناپیوسته**؛ لچک‌هایی است که هیچ اتصالی به یکدیگر ندارند.
- **مجموع لچک‌ها**؛ قرار گرفتن چهار لچک در کنار یکدیگر است که معمولاً شکلی شبیه به ترنج میانی ایجاد می‌کنند.

جدول ۱. مطالعه نحوه آرایش ساختاری طرح لچک و ترنج و هماهنگی میان نقوش آنها در قالی‌های جمهوری آذربایجان

ردیف	تصویر قالی	تاریخچه	مجموع لچک‌ها	ترنج	هماهنگی لچک و ترنج
۱	 تصویر ۱ (Azadi et al, 2001: 397)	منطقه شیروان / نیمه دوم قرن نوزدهم، سیزدهم			به لحاظ شکل: هماهنگ به لحاظ اندازه: ناهماهنگ به لحاظ نقش: هماهنگ
۲	 تصویر ۲ (Azadi et al, 2001: 283)	منطقه شیروان / نیمه دوم قرن نوزدهم، سیزدهم			به لحاظ شکل: هماهنگ به لحاظ اندازه: هماهنگ و ناهماهنگ به لحاظ نقش: ناهماهنگ
۳	 تصویر ۳ (Azadi et al, 2001: 537)	منطقه قره‌باغ / یک‌سوم ابتدایی قرن بیستم، چهاردهم			به لحاظ شکل: ناهماهنگ به لحاظ اندازه: ناهماهنگ به لحاظ نقش: ناهماهنگ

ادامه جدول ۱. مطالعه نحوه آرایش ساختاری طرح لچک و ترنج و هماهنگی میان نقوش آنها در قالی های جمهوری آذربایجان

ردیف	تصویر قالی	تاریخچه	مجموع لچک ها	ترنج	هماهنگی لچک و ترنج
۴	 تصویر ۴ (Azadi et al, 2001: 185)	منطقه کوبا / اواخر قرن نوزدهم، سیزدهم			به لحاظ شکل: هماهنگ به لحاظ اندازه: هماهنگ به لحاظ نقش: هماهنگ
۵	 تصویر ۵ (Azadi et al, 2001: 467)	منطقه قزاق / اواخر قرن نوزدهم، سیزدهم			به لحاظ شکل: ناهماهنگ به لحاظ اندازه: ناهماهنگ به لحاظ نقش: ناهماهنگ

(نگارندگان)

طرح های لچک و ترنج قالی های قشقایی های فارس

قالی هایی که از قشقایی های فارس انتخاب شده اند، شامل پنج نمونه از طایفه های شش بلوکی (دو نمونه)، کشکولی (دو نمونه) و تیره شکرلوها از طایفه عمله (یک نمونه)، است. دلیل انتخاب نمونه های بیشتر از میان طایفه های شش بلوکی و کشکولی، آن است که این دو طایفه به ترتیب، بزرگ ترین

و مهم ترین طایفه های قالی بافی قشقایی ها هستند (پرهام، ۱۳۷۰: ۷۷).

تصاویر قالی های لچک و ترنج قشقایی فارس در قالب جدول ۴ آمده است.

در نمونه ۵ قشقایی، به دلیل شباهت زیاد میان نقوش داخل لچک و ترنج، این هماهنگی در قالب جدول ۶، تصویر شده است.

جدول ۲. مطالعه قالی های جمهوری آذربایجان به لحاظ ساختار طرح لچک و ترنج

ردیف	نمونه ها	ترنج	لچک	هماهنگی لچک و ترنج
۱	نمونه ۱	تک ترنج مرکزی هشت ضلعی و پله ای شکل	لچک های پنج ضلعی و پله ای شکل ناپیوسته	لچک ها به لحاظ شکل: یک چهارم ترنج میانی مطابق جدول ۱: شکل حاصل از مجموع لچک ها: بزرگ تر از ترنج میانی نقوش موجود در لچک ها و ترنج: هماهنگ
۲	نمونه ۲	چهار ترنج شش ضلعی و پله ای شکل به هم پیوسته با سرترنج هایی که در جهت عمود بر ترنج ها قرار گرفته اند	لچک های چهار ضلعی و ناپیوسته برابر نبودن لچک های چهارگانه ای آن به لحاظ اندازه با یکدیگر برابر بودن لچک های جفتی آن که در مجاورت هم و در عرض قالی قرار گرفته اند آرایش هر کدام از این لچک ها به طرحی شبیه به سرترنج	لچک ها به لحاظ شکل: یک چهارم ترنج میانی مطابق جدول ۱، مجموع لچک های بزرگ تر: برابر با هر کدام از ترنج ها مجموع لچک های کوچک تر: کوچک تر از هر کدام از ترنج ها ناهماهنگی نقوش موجود در لچک ها و ترنج ها
۳	نمونه ۳	سه ترنج هشت ضلعی ناپیوسته در امتداد یکدیگر که به هر کدام از آنها در طرفین عرض قالی، طرح هایی قلابی شکل وصل است و سرترنج هایی در طرفین انتهایی طول قالی دارند	لچک های پنج ضلعی چهارگانه که دو به دو در امتداد طول قالی به یکدیگر پیوسته اند	لچک ها به لحاظ شکل: یک چهارم ترنج میانی نیستند مطابق جدول ۱، شکل حاصل از مجموع لچک ها: بزرگ تر از ترنج میانی ناهماهنگی نقوش موجود در لچک ها و ترنج ها
۴	نمونه ۴	تک ترنج مرکزی هشت ضلعی که با طرحی بزرگ تر از خود احاطه شده است و در امتداد طول خود دارای دو سرترنج است، به طوری که همراه با این سرترنج ها، کل زمینه ی قالی را پوشش داده است	لچک های چهار ضلعی که با طرح هایی شبیه به سرترنج، دو به دو در امتداد طول قالی به یکدیگر پیوسته اند	لچک ها به لحاظ شکل: یک چهارم ترنج میانی. مطابق جدول ۱، مجموع لچک ها به لحاظ اندازه: تقریباً برابر با ترنج میانی. هماهنگی نقوش موجود در لچک ها و ترنج میانی تا حد زیاد
۵	نمونه ۵	تک ترنج مرکزی شبیه به شکل شش ضلعی	لچک های پنج ضلعی و ناپیوسته	عدم تطابق شکل مجموع لچک ها و ترنج میانی مطابق جدول ۱، شکل حاصل از مجموع لچک ها: تقریباً کوچک تر از ترنج مرکزی ناهماهنگی نقوش موجود در لچک ها و ترنج مرکزی

(نگارندگان)

جدول ۳. ساختار طرح لچک و ترنج در نمونه قالی‌های جمهوری آذربایجان

ردیف	طرح	ساختار طرح	نمونه ۱	نمونه ۲	نمونه ۳	نمونه ۴	نمونه ۵
۱	ترنج	تعداد ترنج	۱	۴	۳	۱	۱
		شکل ترنج	هشت ضلعی	شش ضلعی و پله‌ای شکل	هشت ضلعی	هشت ضلعی	نزدیک به شش ضلعی
		نوع ترنج	...	به هم پیوسته	ناپیوسته	...	...
۲	لچک	شکل لچک	پنج ضلعی و پله‌ای شکل	دو نوع لچک چهار ضلعی (بزرگ و کوچک)	پنج ضلعی	چهار ضلعی	پنج ضلعی
		نوع لچک	ناپیوسته	ناپیوسته	دو به دو، به هم پیوسته	دو به دو، به هم پیوسته	ناپیوسته
۳	هماهنگی لچک و ترنج	به لحاظ شکل	هماهنگ	هماهنگ	ناهماهنگ	هماهنگ	ناهماهنگ
		به لحاظ اندازه	مجموع لچک‌ها بزرگ‌تر از ترنج میانی	مجموع لچک‌های بزرگ تقریباً برابر با ترنج میانی و مجموع لچک‌های کوچک، کوچک‌تر از ترنج میانی	مجموع لچک‌ها، بزرگ‌تر از ترنج میانی	مجموع لچک‌ها، تقریباً برابر با ترنج میانی	مجموع لچک‌ها، تقریباً برابر با ترنج میانی
		به لحاظ نقش	هماهنگ	ناهماهنگ	ناهماهنگ	هماهنگ	ناهماهنگ

(نگارندگان)

جدول ۴. مطالعه نحوه آرایش ساختاری طرح لچک و ترنج و هماهنگی میان نقوش آنها در قالی‌های قشقایی‌های فارس

ردیف	تصویر قالی	تاریخچه	مجموع لچک‌ها	ترنج	هماهنگی لچک و ترنج
۱		تیره عرب چربانلو / طایفه شش‌بلوکی‌ها / اواخر قرن نوزدهم، سیزدهم			به لحاظ شکل: هماهنگ به لحاظ اندازه: ناهماهنگ به لحاظ نقش: ناهماهنگ
۲		تیره عرب چربانلو / طایفه شش‌بلوکی‌ها / اواخر نیمه دوم قرن نوزدهم، سیزدهم			به لحاظ شکل: هماهنگ به لحاظ اندازه: ناهماهنگ به لحاظ نقش: ناهماهنگ
۳		طایفه کشکولی‌ها / نیمه دوم قرن نوزدهم، سیزدهم			به لحاظ شکل: هماهنگ به لحاظ اندازه: ناهماهنگ به لحاظ نقش: ناهماهنگ

تصویر ۶ (پرهام، ۱۳۷۵: ۲۸۵)

تصویر ۷ (پرهام، ۱۳۷۰، ج ۱: ۱۱۸)

تصویر ۸ (پرهام، ۱۳۷۰، ج ۱: ۲۴۲)

ادامه جدول ۴. مطالعه نحوه آرایش ساختاری طرح لچک و ترنج و هماهنگی میان نقوش آنها در قالی‌های قشقایی‌های فارس

ردیف	تصویر قالی	تاریخچه	مجموع لچک‌ها	ترنج	هماهنگی لچک و ترنج
۴	تصویر ۹ (پرهام، ۱۳۷۰، ج ۱: ۲۲۳)	طایفه کشکولی‌ها/ اوایل قرن بیستم، چهاردهم			به لحاظ شکل: هماهنگ به لحاظ اندازه: ناهماهنگ به لحاظ نقش: هماهنگ
۵	تصویر ۱۰ (پرهام، ۱۳۷۰، ج ۱: ۱۱۴)	تیره شکرلوا / طایفه عمله / نیمه اول قرن نوزدهم، سیزدهم			به لحاظ شکل: هماهنگ به لحاظ اندازه: ناهماهنگ به لحاظ نقش: هماهنگ

(نگارندگان)

جدول ۵. مطالعه قالی های قشقای های فارس به لحاظ ساختار طرح لچک و ترنج

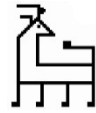

ردیف	نمونه ها	ترنج	لچک	هماهنگی لچک و ترنج
۱	نمونه ۱	دو ترنج لوزی شکل به هم پیوسته با سر ترنج هایی که از چهار طرف به آنها متصل است	لچک های مثلثی شکل و ناپیوسته	لچک های مثلثی به لحاظ شکل: یک چهارم ترنج های لوزی شکل مطابق جدول ۴، شکل حاصل از مجموع لچک ها: بزرگ تر از ترنج میانی نقوش موجود در لچک ها و ترنج های میانی: هماهنگ
۲	نمونه ۲	سه ترنج لوزی و پله ای شکل به هم پیوسته با سر ترنج هایی که از چهار طرف به آنها متصل است. ترنج ها، به وسیله دو نمونه از این سر ترنج ها به یکدیگر وصل شده اند	لچک های مثلثی شکل و ناپیوسته	لچک های مثلثی به لحاظ شکل: یک چهارم ترنج های لوزی شکل مطابق جدول ۴، شکل حاصل از مجموع لچک ها: بزرگ تر از هر کدام از ترنج های میانی نقوش موجود در لچک ها و ترنج ها: هماهنگ
۳	نمونه ۳	سه ترنج لوزی شکل ناپیوسته که تک ترنج میانی آن از چهار طرف دارای سر ترنج هایی بسیار کوچک است	لچک های مثلثی شکل و ناپیوسته	لچک ها به لحاظ شکل: یک چهارم هر کدام از ترنج های شان مطابق جدول ۴، شکل حاصل از مجموع لچک ها: بزرگ تر از هر کدام از ترنج های میانی نقوش موجود در لچک ها و ترنج ها: هماهنگ
۴	نمونه ۴	تک ترنج سراسری هشت ضلعی که بخش غالب زمینه قالی را احاطه کرده است	لچک های چهار ضلعی و ناپیوسته	می توان هر کدام از لچک های چهارگانه را به لحاظ شکل، یک چهارم ترنج میانی دانست. مطابق جدول ۴، شکل حاصل از مجموع لچک ها: کوچک تر از ترنج میانی مطابق جدول ۴، میان نقوش موجود در ترنج و لچک ها، هماهنگی وجود دارد و نقش اصلی که همان بته باشد در هر دو زمینه تکرار شده است
۵	نمونه ۵	سه ترنج هشت ضلعی پله ای شکل و ناپیوسته که فقط ترنج میانی آن در بالای خود دارای سر ترنج است	لچک های مثلثی شکل و ناپیوسته	هر کدام از لچک ها: یک چهارم هر کدام از ترنج ها مطابق جدول ۴، شکل حاصل از مجموع لچک ها: بزرگ تر از ترنج میانی در ارتباط با هماهنگی نقوش موجود در لچک ها با ترنج ها در این نمونه باید گفت مطابق جدول ۶، شباهت هایی به لحاظ به کارگیری نقوش کوچک هندسی و حیوانی میان آنها وجود دارد [۱۳]

(نتایج تحقیق)

۳. بیشتر نمونه ها ترنج پیوسته دارند؛
۴. شکل غالب لچک ها، مثلث و در بیشتر موارد دوه دو، به هم پیوسته اند؛
۵. شکل لچک ها و ترنج ها در همه نمونه ها با هم هماهنگی دارد؛
۶. در بیشتر نمونه ها، اندازه شکل حاصل از مجموع لچک ها، بزرگ تر از ترنج قالی است؛
۷. در بیشتر نمونه ها، نقوش موجود در لچک ها و ترنج ها با یکدیگر هماهنگی ندارد.

- بر اساس اطلاعاتی که از بررسی ساختار طرح لچک و ترنج نمونه قالی های قشقای فارس به دست آمد و توضیحات مربوط به آن در جدول ۵ آمده است، می توان ویژگی های این نمونه ها را در قالب جدول ۷، خلاصه نمود. بر اساس این جدول، مهم ترین ویژگی های آنها عبارتند از:
۱. حداقل یک ترنج و حداکثر سه ترنج در زمینه قالی ها وجود دارد؛
  ۲. شکل غالب این ترنج ها، لوزی و هشت ضلعی است؛

جدول ۶. مقایسه نقوش هندسی و حیوانی موجود در لچک‌ها و ترنج‌های نمونه ۵ قشقایی

ردیف	انواع نقوش	نقوش موجود در ترنج‌ها	نقوش موجود در لچک‌ها
۱	نقوش هندسی		
۲	نقوش حیوانی		

(نگارندگان)

۲. در نمونه‌های قشقایی، شاهد ترنج‌های لوزی شکل هستیم که در نمونه‌های آذربایجان، نشانی از این شکل ترنج نمی‌بینیم؛ در مقابل در نمونه‌های آذربایجان، ترنج‌های شش ضلعی را می‌بینیم که آن را در نمونه‌های قشقایی شاهد نیستیم؛ ۳. اکثر لچک‌های قشقایی مثلی شکل‌اند در حالی که اکثر لچک‌های آذربایجان، پنج ضلعی؛ ۴. اکثر لچک‌های قشقایی دوه‌دو، به هم پیوسته اما اکثر لچک‌های آذربایجان، ناپیوسته‌اند.

باتوجه به نتایجی که از ویژگی‌های طرح‌های لچک و ترنج نمونه‌قالی‌های دو حوزه مورد بررسی در این تحقیق، جمهوری آذربایجان و قشقایی‌های فارس، حاصل شد؛ برخی شباهت‌ها و تفاوت‌ها در ساختار طرح لچک و ترنج آنها به دست آمد که به صورت کامل در جدول ۸ دیده می‌شود. براساس مطالب این جدول، تفاوت‌های آنها عبارت‌اند از: ۱. در نمونه‌های قشقایی، تعداد ترنج‌ها حداکثر سه عدد و در نمونه‌های آذربایجان، حداکثر چهار عدد است؛

جدول ۷. ساختار طرح لچک و ترنج قالی های قشقایی های فارس

ردیف	طرح	ساختار طرح	نمونه ۱	نمونه ۲	نمونه ۳	نمونه ۴	نمونه ۵
۱	ترنج	تعداد ترنج	۲	۳	۳	ترنج سراسری	۳
		شکل ترنج	لوزی	لوزی	لوزی	هشت ضلعی	هشت ضلعی
		نوع ترنج	به هم پیوسته	به هم پیوسته	ناپیوسته	پیوسته سراسری	ناپیوسته
۲	لچک	شکل لچک	مثلث	مثلث	مثلث	۴ ضلعی	مثلث
		نوع لچک	دو به دو، به هم پیوسته	ناپیوسته	دو به دو، به هم پیوسته	دو به دو، به هم پیوسته	ناپیوسته
۳	هماهنگی لچک و ترنج	به لحاظ شکل	هماهنگ	هماهنگ	ناهماهنگ	هماهنگ	هماهنگ
		به لحاظ اندازه	مجموع لچک ها بزرگ تر از ترنج میانی	مجموع لچک ها بزرگ تر از ترنج میانی	مجموع لچک ها بزرگ تر از ترنج میانی	مجموع لچک ها کوچک تر از ترنج میانی	مجموع لچک ها بزرگ تر از ترنج میانی
		به لحاظ نقش	ناهماهنگ	ناهماهنگ	ناهماهنگ	هماهنگ	هماهنگ

(نتایج تحقیق)

جدول ۸. مقایسه ساختار طرح لچک و ترنج قالی های سده های نوزدهم و بیستم جمهوری آذربایجان و قشقایی های فارس

حوزه های مورد بررسی	ترنج			لچک			هماهنگی لچک و ترنج به لحاظ		
	تعداد ترنج			شکل لچک			اندازه		
	۱	۲	۴	لوزی	۸ ضلعی	نقش ضلعی	پیوسته	ناپیوسته	مثلث
جمهوری آذربایجان	*	..	*	*	*	*	*	*	*
	*	*	*	*	*	*	*	*	*
	*	*	*	*	*	*	*	*	*
	*	*	*	*	*	*	*	*	*
	*	*	*	*	*	*	*	*	*
	*	*	*	*	*	*	*	*	*
	*	*	*	*	*	*	*	*	*
	*	*	*	*	*	*	*	*	*
	*	*	*	*	*	*	*	*	*
	*	*	*	*	*	*	*	*	*
قشقایی فارس	*	*	*	*	*	*	*	*	*
	*	*	*	*	*	*	*	*	*
	*	*	*	*	*	*	*	*	*
	*	*	*	*	*	*	*	*	*
	*	*	*	*	*	*	*	*	*
	*	*	*	*	*	*	*	*	*
	*	*	*	*	*	*	*	*	*
	*	*	*	*	*	*	*	*	*
	*	*	*	*	*	*	*	*	*
	*	*	*	*	*	*	*	*	*

(نتایج تحقیق)

ساختار طرح لچک و جدول ۱۱، نشان دهنده ویژگی‌های مشترک ساختاری به لحاظ هماهنگی طرح لچک و ترنج است. براین اساس می‌توان گفت:

مطابق جدول ۹، در هر دو حوزه، قالی‌هایی با:

۱. یک و سه ترنج،

۲. ترنج‌های هشت ضلعی،

۳. و ترنج‌های پیوسته و ناپیوسته وجود دارد.

مطالب جدول‌های ۹-۱۱، مهم‌ترین شباهت‌هایی را که میان ساختار طرح‌های لچک و ترنج قالی‌های جمهوری آذربایجان و قشقایی‌های فارس است، نشان می‌دهد. براساس هر دسته از شباهت‌ها، مقایسه تطبیقی تصاویر قالی‌های آنها آمده است. مطالب جدول ۹، نشان دهنده ویژگی‌های مشترک ساختاری به لحاظ ساختار طرح ترنج، مطالب جدول ۱۰، نشان دهنده ویژگی‌های مشترک ساختاری به لحاظ

جدول ۹. مقایسه تطبیقی قالی‌های جمهوری آذربایجان و قالی‌های قشقایی به لحاظ ساختار طرح ترنج

ردیف	ساختار طرح ترنج	جمهوری آذربایجان	ققشایی
۱	تک ترنج		
۲	سه ترنج		
۳	ترنج هشت ضلعی		
۴	ترنج‌های پیوسته		
۵	ترنج‌های ناپیوسته		

(نگارندگان)

مطابق جدول ۱۰، در هر دو حوزه، قالی‌هایی با:

۱. لچک‌های چهارضلعی،

۲. لچک‌های دوبه‌دو، به هم پیوسته،

۳. و لچک‌های ناپیوسته وجود دارد.

مطابق جدول ۱۱، در هر دو حوزه، قالی‌هایی وجود دارد که:

۱. لچک و ترنج‌هایشان به لحاظ شکل، هماهنگ‌اند؛

۲. شکل حاصل از مجموع لچک‌هایشان، بزرگ‌تر از ترنج آنهاست؛

۳. شکل حاصل از مجموع لچک‌هایشان، کوچک‌تر از ترنج آنهاست؛

۴. نقوش موجود در لچک و ترنج‌ها با یکدیگر هماهنگ است؛

۵. نقوش موجود در لچک و ترنج‌ها با یکدیگر ناهماهنگ است.

جدول ۱۰. مقایسه تطبیقی قالی‌های جمهوری آذربایجان و قالی‌های قشقایی به لحاظ ساختار طرح لچک

ردیف	ساختار طرح لچک	جمهوری آذربایجان	قشقایی
۱	لچک چهارضلعی		
۲	لچک دو به دو، به هم پیوسته		
۳	لچک ناپیوسته		

(نگارندگان)

جدول ۱۱. مقایسه تطبیقی قالی‌های جمهوری آذربایجان و قالی‌های قشقایی به لحاظ هماهنگی طرح لچک و ترنج

ردیف	هماهنگی طرح لچک و ترنج	جمهوری آذربایجان	قشقایی
۱	به لحاظ شکل		
۲	مجموع لچک‌ها بزرگ‌تر از ترنج میانی		
۳	مجموع لچک‌ها کوچک‌تر از ترنج میانی		
۴	نقوش هماهنگ لچک و ترنج		
۵	نقوش ناهماهنگ لچک و ترنج		

(نگارندگان)

نتیجه‌گیری

با بررسی نمونه‌قالی‌های لچک‌وترنج جمهوری آذربایجان و قشقایی‌های فارس و براساس ساختار طرح آنها، هرکدام دارای ویژگی‌های مخصوص به خود هستند. در نمونه‌های مورد بررسی از جمهوری آذربایجان، قالی‌ها یک تا چهار ترنج با اشکال شش ضلعی و هشت ضلعی دارند که شکل لچک‌های آنها، چهارضلعی و پنج ضلعی است. در اکثر موارد، این لچک‌ها با یکدیگر پیوستگی ندارند. در بیشتر نمونه‌های مورد بررسی از جمهوری آذربایجان، طرح لچک‌وترنج به لحاظ شکل با یکدیگر هماهنگی دارد و به لحاظ اندازه، شکل حاصل از مجموع لچک‌ها، یا تقریباً برابر با اندازه ترنج میانی و یا بزرگ‌تر از آن است. ضمن آنکه طرح لچک‌وترنج به لحاظ نقش‌مایه‌های موجود در آنها، در بیشتر موارد ناهماهنگ است.

در مقابل، نمونه‌قالی‌های بررسی شده از قشقایی‌های فارس، یک تا سه ترنج با اشکال لوزی و هشت ضلعی دارند که برخی از آنها به یکدیگر پیوسته و برخی ناپیوسته‌اند. اکثر لچک‌های قشقایی مثلثی شکل‌اند که در اکثر موارد دوبه‌دو با یکدیگر پیوستگی دارند. تمام نمونه‌های مورد بررسی از قشقایی‌ها به لحاظ شکل طرح لچک‌وترنج، با یکدیگر هماهنگی دارند و در بیشتر نمونه‌ها، اندازه شکل حاصل از مجموع لچک‌ها، بزرگ‌تر از ترنج میانی است. ضمن آنکه در اکثر نمونه‌ها، طرح لچک‌وترنج به لحاظ نقش‌مایه‌های موجود در آنها، هماهنگ‌اند.

شباهت‌هایی که میان ساختار طرح لچک‌وترنج قالی‌های جمهوری آذربایجان و قشقایی‌های فارس وجود دارد، بسیار چشمگیر است. این امر، فرضیه ما را در این پژوهش که ساختار طرح لچک‌وترنج قالی‌های قشقایی‌های فارس، از ساختار این نوع طرح در قالی‌های جمهوری آذربایجان تأثیر پذیرفته است، تقویت می‌نماید. در قالی‌های هر دو حوزه، ترنج‌های تکی و سه‌تایی ناپیوسته‌ای با شکل هشت ضلعی و لچک‌های چهارضلعی دوبه‌دو، به هم پیوسته و ناپیوسته‌ای را مشاهده می‌نماییم که این لچک‌ها با ترنج‌هایشان به لحاظ شکل، هماهنگ و در برخی موارد به‌طور مشابه، اندازه مجموع لچک‌هایشان، بزرگ‌تر و گاه کوچک‌تر از ترنج‌هایشان است. ضمن آنکه در هر دو حوزه، این لچک‌ها و ترنج‌هایشان به لحاظ نقش‌مایه‌های موجود در آنها، هماهنگ و گاه ناهماهنگ‌اند.

پی‌نوشت

۱. یکی از طوایف ترکمانان که نیمه قرن هشتم هجری در آذربایجان و غیره، صاحب قدرت شدند (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۷۴۹۰).
۲. نام طایفه‌ای از امرای ترکمانان، رقبای قبیله قراقویونلو که از ۷۸۰ تا ۹۰۸ ه. ق. در آذربایجان و دیار بکر حکمرانی داشتند؛ شاه اسماعیل در ۹۰۷ ه. ق. در جنگ شرور، آنها را مغلوب و منقرض کرد (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۷۴).
3. Herodotus
4. Claudio Ptolemy
5. Ksenofond
۶. انقلابی که در ۲۸ ماه مه سال ۱۹۱۸ م، به فروپاشی امپراطوری روسیه تزاری منجر شد.
7. Shirvan
8. Kuba
9. Kazak
10. Karabakh
11. Ganja
۱۲. به دلیل آنکه در این تحقیق، نمونه‌قالی‌هایی مورد بررسی و تطبیق قرار گرفته‌اند که نقوش اشکالی دارند، بنابراین نمونه‌قالی‌هایی از کشکولی‌ها مورد استفاده قرار گرفته است که تا حد امکان دارای نقوش اشکالی باشند.
۱۳. به دلیل آن که نقوش مشترک لچک و ترنج در این نمونه، برخلاف سایر نمونه‌هایی که نقوش لچک و ترنج آن‌ها با یکدیگر دارای هماهنگی هستند، به لحاظ تعداد و نوع نقوش (هندسی و حیوانی)، بیشتر است، به صورت جدولی جداگانه این هماهنگی نقوش به تصویر درآمده است.

منابع و مآخذ

- آذرباد، حسن و حشمتی رضوی، فضل الله (۱۳۷۲). فرش نامه ایران. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- امیراحمدیان، بهرام (۱۳۸۲). بررسی کشورشناسی جمهوری آذربایجان. تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- بیات، کاوه (۱۳۷۵). مسئله آذربایجان، مجله گفتگو. (۱۲)، ۴۵-۲۹.
- پیرهام، سیروس (۱۳۷۰). دستبافته‌های عشایری و روستایی فارس. ج اول، تهران: امیرکبیر.
- _____ (۱۳۷۵). شاهکارهای فرش بافی فارس. تهران: سروش.
- پیمان، حبیب‌الله (۱۳۴۷). مطالعه سیاسی - اجتماعی - اقتصادی ایل قشقایی. تهران: دانشگاه تهران.
- ترز، ماری (۱۳۷۶). شهبسواران کوهسار، سفرنامه نواحی جنوبی ایران و ایل قشقایی. ترجمه محمد شهباء، تهران: پیراسته.
- رضاقلی زاده، بهنام (۱۳۹۰). عاشیقی، تبلور فولکلور آذربایجان، فصلنامه فرهنگ مردم ایران. (۲۷)، ۱۳۲-۱۱۳.
- سفیدگرشهانقی، حمید (۱۳۸۵). نوروز در جمهوری آذربایجان، مجله نجوای فرهنگ. (۲)، ۴۶-۳۱.
- شفق، سیروس (۱۳۵۴). ایل قشقایی، مجموعه مقالات نخستین کنگره تحقیقات ایران. تهران: دانشگاه تهران.
- شهبازی، عبدالله (۱۳۶۹). مقدمه‌ای بر شناخت ایلات و عشایر. تهران: نی.
- شیبانی، عبدالکریم؛ سرفرازی، مهرداد و قوانلو، الهام (۱۳۹۰). تأثیرهای جهانی شدن بر هویت قومی ایل قشقایی، فصلنامه مطالعات راهبردی جهانی شدن. سال دوم، (۳)، ۲۳-۱.
- کیانی، منوچهر (۱۳۷۶). سیه چادرها. چاپ دوم، شیراز: کیان نشر.
- _____ (۱۳۷۷). کوچ با عشق شقایق. چاپ اول، شیراز: کیان نشر.
- مرکز آمار ایران (۱۳۶۵). سرشماری اجتماعی - اقتصادی عشایر کوچنده، نتایج تفصیلی ایل قشقایی. تهران: مرکز آمار ایران.
- میرزاامینی، سیدمحمد مهدی و بصام، سیدجلال الدین (۱۳۹۰). بررسی نقش نمادین ترنج در فرش ایران، نشریه گلجام. (۱۸)، ۳۰-۹.
- نصیری طیبی، منصور (۱۳۸۸). نقش قشقایی ها در تاریخ و فرهنگ ایران. تهران: دفتر برنامه ریزی اجتماعی و مطالعات فرهنگی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری.
- وزارت امور خارجه (۱۳۷۲). اسنادی از روابط ایران با منطقه قفقاز. تهران: وزارت امور خارجه.
- یساولی، جواد (۱۳۷۰). مقدمه‌ای بر شناخت قالی ایران. تهران: فرهنگسرا.
- Hawley, W. A. (1970). **Oriental Rugs: Antique and Modern**. New York: Dover.
- Azadi, S. U.; Kerimov, L. & Zollinger, W. (2001). **Azerbaijani-Caucasian Rugs**. Hamburg: Ulmke Collection.

A Comparative Study of the Structure of the Corner Medallion Pattern in Azerbaijan and Fars Qashqais Rugs

Abbas izadi Mahnaz* Shayestefar**

Abstract

Corner Medallion design is among the designs that as in other regions has been applied on Azerbaijan rugs and Fars Qashqais. The rugs of these two regions have similarities and differences due to the structure of this type of design. In addition to learn how to design corner medallion rugs of these regions, Study of these structural characteristics can help to identify and evaluate of visuals features in their rugs.

This research that has been done with the aim of recognition and introduction of the structural characteristics of Corner Medallion design in the rugs of these two regions tried to explore the probable influence of the design structure of Corner Medallion in Qashqais rugs from Corner Medallion design in Azerbaijan rugs and especially determine that part of structure of this design which has been most represented. For this purpose, in this research that is descriptive – comparative and its information has been collected on the basis of library research, with selection of ones that have been more compatible with each other, we have chosen five rugs from each of the above mentioned regions (totally ten examples) and we have compared and evaluated together.

The study of chosen examples shows in spite of some extant differences among the design structure of Corner Medallion in these two regions, there are impressive similarities among the rugs of two regions in design structure of Corner Medallion including number, form and medallion type; design structure of Corner Medallion including form and Corners type and harmony between Corner Medallion designs in form, size and the motifs that exist in them.

Keywords: Rug, Azerbaijan rugs, Fars Qashqais rugs, Corner Medallion design.

---

* Ph.D. Student in Islamic Art, Tarbiat Modares University.

** Associate Professor, Faculty of Art, Tarbiat Modares University.